

MJESTO I FUNKCIJA NEKIH CIVILIZACIJSKIH TURCIZAMA U »DERVIŠU I SMRTI«

REMZIJA HADŽIEFENDIĆ

UDK 808.61/62-316.3:808.61/62-82

Filozofski fakultet, Sarajevo

Pregledni rad

»Nikad ne znamo šta izazivamo u drugom čovjeku riječju koja za nas ima sasvim određeno značenje i zadovoljava samo našu potrebu.«

(M. Selimović)

1.0. U savremenoj se lingvističkoj semantici¹ leksičko značenje definiše kao onaj »kvantum« značenja koji jezički znak nosi kao jedinica riječničkoga fonda.²

Tako definisano leksičko značenje postoji pak samo kao mogućnost; tek u realizaciji, na sintagmatičkoj osi ta se potencija aktuelizira, a kako — to zavisi od mjesta i funkcije koje leksema ostvaruje pri konkretnoj upotrebi, tj. u govoru.³

Naime, svaka riječ nosi neko svoje denotativno značenje a ono se u govornome lancu više ili manje mijenja, preinačuje udaljavajući se od tog osnovnog, u svom »polju rasijavanja«, sve do slučaja kad ista riječ dobija sasvim novo leksičko značenje: simetrična veza između oznake i označenog uvijek se narušava pri uključivanju u govorni lanac te je postojanosti, koju zahtijeva društveni karakter jezika, uvijek suprotstavljena promjenljivost, koju pak zahtijeva individualni karakter govornog čina. Odnos oznake i označenog u govoru je, dakle, uvijek asimetričan: oznaka neprestano »kliže« po označenom sve do slučajeva kad

¹ *Semantika ili semasiologija* a ponegdje i *semologija* (v. A. Heinz, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa, 1983, str. 437) najmanje je izučavana lingvistička disciplina i u odnosu na ostale uglavnom je ostala na marginama (v. D. Škiljan, *Dinamika jezičnih struktura*, Semantika, Biblioteka, Zagreb, 1976, str. 96).

² Zanimljivo je to da je još Sosir, koji se praktično skoro i nije uopšte bavio semantikom, upravo razdvojio *leksičko značenje* od *pojmovnog* u svom kursu opšte lingvistike (v. F. de Sosir, *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd, 1969, str. 191).

³ Jedan od Sosirovih nasljednika, A. Martine (a ni on se nije posebno bavio semantikom), istakao je da riječ ima značenje samo u kontekstu dok izvan njega postoji samo kao »nedefinisan semantički potencijal« (up. D. Škiljan, nav. djelo, str. 101). U vezi s ovim o »tudoj riječi« v. M. Bahtin, *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd, 1978, str. 74—89.

ta ista oznaka ne »preuzme« označeno drugog znaka, kad se dva znaka »ukrste« i kad nastaje trop, lingvistički (ako se ta nova veza ustali) ili književno-umjetnički (ako ta veza ima karakter okazionalnog, privremenog).

Kad iz takvog ugla posmatramo jedan leksički sloj srpskohrvatskog jezika, i to turcizme iz određenog semantičkog kruga, tj. turcizme iz kruga kojim su imenovane realije iz religijskoga svijeta u Selimovićevom »*Dervišu i smrti*« (kao npr.: *tabut*, *mej*t, *dženaza*, *jacija* i sl.), što i jeste naš zadatak u ovome radu, onda nam se otvaraju sljedeća pitanja: ako se značenje riječi, dakle i turcizama, uvijek pri upotrebi mijenja, pomjera — kakva značenja onda ostvaruju turcizmi u ovome tekstu, čime je to uslovljeno, da li su pomaci u značenju veliki, kako takvi turcizmi funkcionišu u tekstu i dr.

2.0. Ako svaka upotreba riječi, kako smo rekli, podrazumijeva i aktualiziranje njena leksičkog značenja, onda se pri tome, najprije, automatskim procesom, leksičko značenje povezuje sa »određenim predstavno-pojmovnim sadržajima u našoj memoriji«⁴, koji općenito zavise od našeg iskustva. To drugim riječima znači da bismo turcizam *tabut*, onda kad bismo naišli na ovakav iskaz: »Gorka je bila ta molitva, drukčija nego što sam je govorio mrtvacima u tabutima«⁵, automatski vezivali za određen pojam (=mrtvački sanduk kod muslimana)⁶. I to bi bilo ono osnovno, denotativno značenje, a da bismo došli do njega to bismo morali znati ovu riječ, kao što moramo poznavati i ostale riječi srpskohrvatskoga jezika.

Međutim, ovaj turcizam *tabut*, kao i ostali iz ove grupe koju analiziramo, vezuje se za određene, specifične i ograničene segmente društvenog života, te je u srpskohrvatskom jeziku potisnut ka perifernijem dijelu a s tim i manje poznat (većini standardnih, prosječnih čitalaca, tj. govornika sh. jezika). To, dalje, znači da ovakvi turcizmi, kad se pojave izvan svoga društvenog konteksta, na neki način prekoračuju polja svoje praktične upotrebne sfere (konfesijske), koja se ne narušava ni formalnim ni semantičkim ograničenjima, već upravo socio-kulturnim (šire kontekstnim). A kako redovita upotreba pojedinih (dakle ne samo ovih) leksema u određenoj socio-kulturnoj sredini (kao što je administracija, publicistika i sl.) uslovljava i njihovo stilsko markiranje, to će i ovi turcizmi postati stilski diferencirani na ovaj način.

⁴ N. Petković, *Jezik u književnom delu*, Nolit, Beograd, 1975, str. 348. (Up. sa ovakvim određenjem): »/.../ Sadržaj semantičke strukture reči nije ni pojam /.../ ni predmet, već — pojam sa relevantnim elementima realizacije«, u tekstu D. Gortan- Premk, *O gramatičkoj informaciji i semantičkoj identifikaciji*, Naš jezik, knj. XXIV/3, Beograd, 1980, str. 111.

⁵ Svi su turcizmi upoređivani sa značenjima u Škaljićevim *Turcizmima u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1979.

⁶ Primjeri su navođeni prema izdanju Selimovićeve *Derviša i smrti*, Svjetlost, Sarajevo, 1977; broj u zagradi će, u daljem tekstu, upućivati na stranicu datu prema ovome izdanju.

2.1. Dakle, s obzirom na funkcionalno-stilsku (ali i dijalekatsko-geografsku) diferencijaciju unutar sinhronijske konfiguracije srpskohrvatskog jezika, ovi civilizacijski turcizmi dobijaju neka dopunska obilježja⁷ s tim i bogatija značenja jer uz osnovna signaliziraju i određene socijalne i kulturno-istorijske obojene sadržaje.

Ali kad se pojave u tekstu kakav je književnoumjetnički, onda se ovi turcizmi (kao i sve riječi uostalom) dalje uključuju u jedan novi hijerarhijski poredak drugačije strukturiranog kôda, književnoumjetničkog (uz sve promjene koje donose različite stilske formacije, tj. epoha, žanr i sl.). Ono što je ovdje još bitno jeste to da ne postoji nikakvo automatizirano »preslikavanje« ili »uključivanje« nekog jezičkog modela (npr. funkcionalnog stila) u književnoumjetnički, koji mora biti svaki put nov i singularan. Istina oni se mogu razići samo djelimično, ukrstiti, ali se ne mogu svesti na jedan isti kôd. Tu se zapravo i nalazi onaj prostor, »međuprostor« u kojem se konstituiše književnoumjetnički predmet i svijet, kako se tumači, u novijoj književnoj teoriji, kao modelativan i dinamičan, a prostor u kojem i ovi turcizmi dobijaju određeno mjesto u tekstu. Tu je, dakle, područje gdje oni, iz sinhronne konfiguracije srpskohrvatskog jezika, iz njegova ograničenog socio-kulturnog segmenta, koji pak zauzima specifično mjesto u našem (a kao strukturi sa osobenom leksikom, i svakom drugom) jeziku (zbog čega i dobijaju konotacije o kojima smo govorili), mogu da ostvare u književnoumjetničkom modelu određene, veće ili manje funkcije kao turcizmi, da imaju veću ili manju vrijednost.

3.0. U »*Dervišu i smrti*« ovi turcizmi »učestvuju« sa ostalim civilizacijskim leksemama u djelu, u modeliranju osobena književnoumjetničkog svijeta — njegova prostora (šire: bosanskog, kasablijskog; uže: tekijskog, derviškog) i vremena (prošlog, davno prošlog doba tursko-osmanlijskog uticaja). Naime, signaliziraju jedan osoben milje, jedno podneblje imenujući: ustanove i dijelove tih ustanova⁸ (*džamija*; *kandilj* = svjetiljka na munari; *munara* = toranj džamije; *mihrab* = udubljenje u pročelju džamije; *tekija* = zgrada u kojoj žive derviši, i sl.), zvanja i zanimanja⁹ (*derviš* = pripadnik jednoga reda; *kadija* = šerijatski sudija; *mula* = kadija u većim gradovima, titula sva-

⁷ U lingvističkoj i filozofskoj semantici razdvajaju se *uobičajena* i *prirodna* značenja (Noreen), *ekstencionalna* i *intencionalna* (Hayakawa), *inter-na* i *eksterna* (Greenberg), pri čemu bi se sva ova značenja mogla svesti »opisno« na jezička (sistemna) i govorna, odnosno — uobičajenom lingvističkom terminologijom — na *denotativna* i *konotativna*.

⁸ Turcizmi kojim su imenovane ustanove, tj. turcizmi u funkciji imenovanja prostora i realija unutar njega, izdvojeni su u posebnu grupu u našem radu *Funkcija turcizama u »Dervišu i smrti« M. Selimovića i »Na Drini ćuprija« I. Andrića* (neobjavljena magistarska radnja) s obzirom na ulogu koju ostvaruju u analiziranim djelima.

⁹ O ovim turcizmima pisali smo posebno u radu *Turcizmi u funkciji imenovanja likova u »Dervišu i smrti« i »Na Drini ćuprija«*, Književni jezik, 4, Sarajevo, 1984.

kog ko je učio vjerske škole; *mutevelija* = upravnik vakufa, zadužbina; *hodža* i dr.), uz naglašenu kontemplativnost i misaonost Istočnjaka — preko glavnoga junaka, Ahmeda Nurudina, uz brojna *sura* (= poglavlja iz Kurana), brojna *ajeta* (= rečenice ili odlomke iz Kurana) na počecima glava i unutar sama teksta, uz ličnosti iz *kuranskih* priča, biblijskih — imenā koja asociraju te priče (*Adem*, *Jedžudž*, *Kabil*, *Medžudž*, *Musa*, *Nuh*, i dr.).¹⁰ A kako je određeni segment društvenog (i intimnog) života u prvom planu, i kako je pri tome glavni junak *derviš*, *šejh mevlevijske tekije* (= starješina tekije), *kadija* potom, dakle *alim* (= učen čovjek), to će se komotativna obilježja koja nose ovi turcizmi u sinhronoj konfiguraciji srpskohrvatskog jezika (a u »zapisu« bilježnom iz frazeološke, prostorno-vremenske, psihološke, pa čak i ideološke pozicije, najvećim dijelom, upravo glavnoga junaka kao pripovjedača)¹, »ponijeti«, rekli bismo, sasvim »prirodno«, »normalno« i ovdje kao nešto što je rezultat Selimovićeva izbora teme (i stilske formacije). Ali istovremeno, pošto se tu radi o književnoumjetničkom modelu bosanske kasabe prošloga vremena, oni će ponijeti i komponente prošloga, zastarjeloga — bilo kao arhaizmi bilo kao istorizmi. Takva obilježja više su uslovljena, dakle, nečim »spoljnim« nego samim turcizmima kao lingvističkim sredstvima koja bi nosila obilježja zastarjelosti. Naprotiv, sasvim je mali broj takvih turcizama u ovoj grupi.

Ako su, naime, u savremenom jeziku stilski diferencirani kao leksika jednoga perifernoga, ograničenoga, religijski markiranoga segmenta života (ali u sinhronom presjeku jednako prisutnog), to će komponente naglašenije vremenosti ponijeti upravo implicitno — time što je derviš junak davnoga, prošloga vremena i što je sva »radnja« dio minulih vremena, tj. zato što su se turcizmi našli u jednom takvom vremenskom okruženju u književnoumjetnički ostvarenom modelu bosanske kasabe. A turoizama istorizama ili arhaizama sasvim je zanemariv broj (*kadija*, *mutevelija*, *peča* = koprena na licu, i sl.).

4.0. Imenujući realije religijskoga svijeta¹² — od dijelova odjeće, ustanova i sl. do izvjesnog broja teološko-filozofskih i religijsko-mitoloških pojmova — mnogi turcizmi pojaviće se kao sadržaji derviševa, Nurudinova (uglavnom) pojmovnoga svijeta i to kao tropi: projektirani su u određene predstave vremena, života, ljudskih osobina i sl., pa su kao takvi — izrazi i Nurudinovih moralnih stavova, ljudskih dilema i dr.

¹⁰ Sve su to ličnosti iz Nurudinove literature; prema muslimanskim vjerovanjima asociraju priče (i po formi pripadaju tom religijsko-mitološkom svijetu) koje su i biblijske zapravo.

¹¹ O tome v. naš rad *Turcizmi u funkciji imenovanja* ... str. 203—204.

¹² Ovih civilizacijskih turcizama ima priličan broj u »*Dervišu i smrti*«: 44 različita turcizma a sa navodima iz Kurana i stihovima derviševe literature bilo bi ih gotovo duplo više — 84. Istina, njihova frekvencija je mala: najviše je onih koji se pojavljuju tek jedanput ili dva puta (*ezan*, *jacija*, *kandilj*, *krbla*, *mihrab*, *tespih*, *šerijat*, *hurija* i sl.).

Uzećemo kao primjer turcizam *derviš*¹³, koji je i najfrekventniji, što nije slučajno: njime je imenovan, kao što znamo, glavni junak, Ahmed Nurudin¹⁴. I, kako je navedeno u Rječniku uz sarajevsko izdanje, turcizam *derviš* ima sljedeće značenje: »pripadnik derviškog reda« (slično je i u Rečniku uz beogradsko — »muhamedanski kaluđer«).¹⁵ Priređivači ovih izdanja dali su, dakle, dosta »šturo« objašnjenje ove riječi što pak pokazuje da se vodilo računa o važnosti, ili nevažnosti (uslovno rečeno), dublje čvršće vezanosti značenja turcizma u tekstu sa osnovnim i preciznijim sadržajem lekseme.

Zapravo, u socijalnim i religijsko-dogmatskim koordinatama u kojima se kreće usamljeni i nesretni Nurudin, tj. derviš postavljen u odnosu prema *kadijinici*, prema *kadiji*, prema ostalim *dervišima* u *tekiji*, u odnosu prema vlasti, svemu — kao spoljnjem svijetu, — i prema sebi samome, razdvojenom i udvojenom čovjeku, on je najmanje pripadnik nekog specifičnog islamskog reda prije svega. Istina, mi saznajemo da se on moli bogu u *tekiji* i *džamiji*, obraća *Alahu*, da uzima *abdest* (= vjersko pranje prije molitve), da uči *Jasin* (= poglavlje *Kurana*), sjedi u *džamiji* u proćelju i sl., ali u tekstu to je samo, rekli bismo, spoljni, okvirni ambijent i atmosfera: Ahmed Nurudin prije svega jeste dogmatik, a zvanje i zanimanje u društvu u kojem živi i koje štiti niti mu pruža poštovanje niti sigurnost. Kroz ovu, kao i većinu ostalih civilizacijskih — religijskih leksema, provijavaju one opšte konotacije o kojima smo govorili: signalizira se okvirno i vrlo uslovno jedna socijalna sredina, jedno vrijeme, naznačuje se okvirno jedna »profesija« — da bi se često u prvom planu aktualizirala druga značenja, npr.:

»Ja sam derviš, šejh mevlevijske tekije i jedan sejmen ne može da me dočekuje tako, s rukom na pušci, makar i zbog ove odjeće koju nosim.« (77)

U svojoj se zabludi Nurudin poziva na dužno poštovanje i ugled reda kojemu pripada, na mjesto koje kao *derviš* na društvenoj hijerarhijskoj ljestvici ima (što je sejmen mogao »vidjeti« po odjeći a mi na taj način primiti posredno i usputno još jednu informaciju: po odjeći su se razlikovali od ostalog svijeta); ne samo zbog »zvanja i znanja«, dakle, već i zbog odanosti svoga reda poretku (vlasti) kojem služi i sam sejmen. Ovdje se turcizmom aktualizira jedan sadržaj koji bi mogao pripadati drugačijem, ekstralingvističkom sistemu značenja.

¹³ Ovaj je turcizam, uz *džamiju*, najfrekventniji: 56 puta se pojavljuje u tekstu (drugi — 25).

¹⁴ Svakako da imamo na umu da to nije jedini lik imenovan ovim turcizmom, ali je »oko« Nurudina turcizam najuspjelije aktiviran, a u ostalim slučajevima upravo tek u funkciji pukog imenovanja.

¹⁵ M. Selimović, *Derviš i smrt*, Srpska književna zadruga, knj. 418, Beograd, 1966. (Bilo bi zanimljivo takva značenja uporediti sa aspekta recepcije u različitim kulturama i tradicijama).

Ili ovaj primjer:

»Derviš sam, stojim na odbrani vjere i reda, pomoći mu znači izdati svoje uvjerenje, izdati ono u šta sam uložio toliko godina života... A opet, čovjek sam, ne znam šta je učinio...« (57)

I u ovom primjeru *derviš* aktualizira ne svoje primarne komponente sadržaja, već »otkriva« dogmatika u trenutku moralne ljudske dileme. Na taj način turcizam postaje oponent — kao derviševo i kao svako drugo dogmatsko uvjerenje — onome što je primarno čovjeku, ljudskom.

5.0. Na sličan su način aktivirani mnogi drugi turcizmi iz ove skupine. Sa našeg aspekta to znači: izbor ovih turcizama podređen je osnovnoj ideji u tekstu; ni brojem ni sadržajem nije pretpostavljen književnoumjetničkoj kreaciji i modelu. Zbog toga će se jedan broj turcizama (I grupa) pojaviti sa svojim denotativnim značenjem (uz redovite »opšte« konotacije o kojima smo govorili) ali je najveći dio onih koji su postali sadržaji svijesti junaka i kao takvi uglavnom ostvarivali tipična značenja (II grupa).

Prvu grupu činili bi sljedeći turcizmi: *mekteb* (= vjerska osnovna škola), *levha* (= kaligrafski ispisan citat iz *Kurana*, mudra izreka), *čaburtija* (= čoha kojom se pokriva tabut), *tabut* (= mrtvački lijes) i sl.;

a drugu: *tespih* (= brojanica), npr.:

— »Pokrenuo sam čitav tespih ljudi...« (78),

ili *mezar* i *nišan* (= znak, biljeg, nadgrobni kamen) u primjeru:

— »I šta je onda ostalo od mene, ljuska, mezar, nišan bez oznake?« (85),

ili pak *krbla* (= strana svijeta na kojoj se nalazi Meka i prema kojoj se muslimani okreću u molitvi) npr.:

— »...okrećem se prema tom mladom glasu kao prema krbli...« (100),

hadžiluk (= odlazak na hadž u Meku ili Jeruzalem), npr.:

— »To je možda molitva /.../, gatanje pred odlazak na hadžiluk patnje...« (111),

i sl.

Ova druga grupa u tekstu često signalizira i vrijeme nekog događaja iskazana »mjerom« junakovih odrednica jedne socio-kulturne sredine (prije *jacie*, iza *ičindije*, poslije *džume* — pri čemu je акценat upravo na prilogu, ne na turcizmu; signalizira često položaj junaka u nekoj situaciji ili, uopšte, u društvu njegova vremena (kao primjer koji smo navodili uz turcizam *derviš*), njegov ugled i dr.; dakle, obilježja koja u prvi plan stavljaju neke komponente koje i nisu uslovljene izborom turcizma kao lekseme, već su ti turcizmi više sadržaji pojmovnoga svijeta junaka koji u određenom trenutku posredno aktualiziraju i obilježja koja pak imaju upravo kao turcizmi, kao specifična leksika srpskohrvatskoga jezika.

Prva bi grupa, naime, ostvarivala upravo takva obilježja (pogotovo na prvim stranicama i u prvim glavama)¹⁶ kao bitne komponente deskripcije jednoga vremena i svijeta, a druga bi ih podrazumijevala, smještala u drugi plan, posredni; u prvi plan uključila bi pak obilježja koja su »privremena«, tropična dakle, a asocijativno vrlo bogata.¹⁷

STELLUNG UND FUNKTION EINIGER TURZISMEN IM ROMAN »DERVIŠ I SMRT«

Zusammenfassung

In dieser Arbeit wird eine besondere Gruppe der Turzismen im Roman »Derviš i smrt« von Meša Selimović semantisch analysiert, und zwar besonders die Turzismen, die Realien der Welt der Religion bezeichnen. Es gibt eine relativ geringe Anzahl von solchen Lexemen, und sie können der Bedeutung und Funktion im Text nach in zwei Gruppen eingeteilt werden:

a) Turzismen, die denotative Bedeutungen verwirklicht haben und b) Turzismen, die neben den denotativen auch konnotative bzw. metaphorische Bedeutungen haben.

¹⁶ Ti momenti mogu biti izuzetno važni pri prevodenju jer bi se neki turcizmi mogli prevesti odgovarajućom leksemom (arhaizmom ili savremenim ekvivalentom) u datom jeziku, ili pak zadržati kao turcizmi — već u zavisnosti od toga da li preovladava, u datome kontekstu, referencijalna (dakle denotativna) ili signifikativna (unutarjezička) funkcija, tj. da li se turcizmom aktualizira jedan poseban religijsko-islamski milje, ili šire — civilizacijski, kulturni; da li je u prvom planu vremešnost tog miljea ili turcizam pak aktualizira neki treći sadržaj specifičan upravo samo za ovaj leksički fond našeg jezika.

¹⁷ Bilo bi zanimljivo ispitati odnos između turcizama i njihovih »semantičkih parova« koji se pojavljuju u tekstu (npr. *jekin* i sigurno saznanje, *dova* i molitva, *mekteb* i škola, *alah* i bog, *mezar* i grob, *mezarje* i groblje, *šejtan*, *iblis* i đavo, *čaburtija* i zelena čoha, *mejti* i mrtvac, *namaz* i obred, molitva i sl.